

РІВЕНЬ ЖИТТЯ СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі статистичних даних аналізується актуальна соціальна проблема української історії – рівень життя селян Київської губернії у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: Київська губернія, статистичні дані, земство, селяни, промисловці-кустари.

Скасування кріпацтва і надання селянству надії на можливість вільного господарювання та розгортання приватної ініціативи призвело до значних змін у суспільно-економічній сфері як Київської губернії, так і українських земель в цілому. Рівень життя селян здавалося б мусив відразу зрости в позитивному напрямі. Але, натомість, селяни отримали значно більше гострих проблем, ніж вони існували до розкріпачення.

Ці суперечливі процеси знайшли своє наукове висвітлення у цілому ряді праць, їхнє вивчення триває і понині. Порушена проблема також торкається одного з важливих напрямів історичних досліджень, а саме: вивчення сутності та перебігу суспільних процесів, їх взаємозв'язків у середині соціально-економічних систем, що постали після 1861 року. Зростає увага та інтерес дослідників до особливостей вирішення аграрних питань в українському селі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що переконує у їхній гостроті для сучасного українського суспільства. Знаходяться нові аспекти та підходи у гуманітарній науці, що дає можливість переосмислити дослідження минулих років і виявити, дослідити, проаналізувати нові питання.

Аналізуючи історіографію про рівень життя селян Київської губернії другої половини ХІХ ст., потрібно відзначити, що ця проблема не була розкрита. Мало уваги приділялося дослідниками висвітленню численних спроб земств та сільських товариств підвищити рівень життя селян не лише завдяки обробітку землі, а й від різноманітних промислів. Можна припустити, що численні опитування та анкетування у Київській губернії, які згодом публікувалися з додаванням коментарів за однаковою схемою були мало цікавими, не полишаючи теоретичної сторони справи. До того ж дослідники акцентували увагу лише на землі як на єдиному засобі для селянина досягти матеріального благополуччя, не надто поспішаючи застосовувати земську статистику.

На відміну від сучасних статистичних сухих цифрових даних, статистичні дані земств Київської губернії другої половини ХІХ ст. були справжніми краєзнавчими дослідженнями. А ще вони називалися “неофіційною статистикою”, бо дійсно не були схожими на неї, саме завдяки ґрунтовному опису, що спирався на анкетні зібрання, а подекуди на офіційні урядові документи, архівні джерела, історичні довідки, усні свідчення сучасників, тогочасну статистику тощо. Особливої уваги заслуговували звіти агрономів, які надавали селянам агрономічну та технічну допомогу. До їхнього завдання входило: сприяння раціоналізації сільського господарства, поради у застосуванні різних технік господарювання та покращенні посівного матеріалу у селянських господарствах, дослідно-наукові дослідження сортів рослин для їхнього вирощування в умовах губернії¹. Агрономічним відділом земств влаштовувалися виставки-ярмарки, на яких демонструвався і продавався якісний посівний матеріал. Його працівники збирали посівний матеріал, досліджуючи ступінь забруднення зернових та їхню кількість у Київській губернії².

Агрономічний відділ також досліджував становище селянської кустарного ремісництва, яка складала додаткову статтю доходів селянства. Земські дослідження по Київській губернії до-

вели масовість кустарного ремесла селян, який подекуди був єдиним засобом для поповнення бюджету селянського господарства та покращення рівня життя селян. Адже у другій половині XIX ст. у Київській губернії проживала значна кількість малоземельних і безземельних селян. Так, за 1906 р. у Київській губернії 40 % селянських сімей були малоземельними бідняками і мали до 2 дес. землі на одну сім'ю, 51,4 % сімей середняків мали від 4 до 5 дес., 14,6 % відносно заможних сімей мали більше 6 дес. Причому найбільше заможних селян проживало у Радомишльському повіті³. З 549 123 селянських сімей Київської губернії 38,3 % мали 29,1 % земельних ділянок від 2 до 3 дес. на одну сім'ю, а 29,6 % сімей – 30,7 % земельних ділянок від 3 до 4 дес.⁴. У порівнянні з Лівобережжям та Півднем правобережні сільські господарства були менше забезпечені надільними землями. Якщо у 1905 р. у середньому на двір у Київській губернії припадало 3,8 дес., Подільській – 3,3 дес., Волинській – 5,2 дес., то на Лівобережжі цей показник складав 4,9 – 7,3 дес., а на Півдні – 7,8 – 14,7 дес.⁵.

Загалом у офіційних оглядах нараховувалося близько 6 тис. сімей кустарів, які заробляли 600 тис. руб. на рік чистого прибутку. У Київській губернії селян-ремісників нараховувалося не менше 100 тис. душ обох статей. Також ремеслами займалися містечкові міщани. У процентному співвідношенні серед ткачів було 99,1 % селян, серед гончарів – 93,2 %, деревообробників – 78,6 %, ковалів – 64,7 %, шевців – 66,9 %, майстрів з обробки шкіри – 7,21 %, кравців – 56,5 %⁶. Ткацьке ремесло було поширене там, де вирощували коноплю, льон та займалися вівчарством. Швецьке та шкіряне ремесло були найбільш поширеними у Радомишльському, Канівському, Таращанському, Черкаському та Чигиринському повітах, що обумовлювалося цілим рядом причин, серед яких зручність для збуту виробів, придбання сировини, краща технічна підготовка кустарів даного повіту. Деревообробні ремесла мали поширення у лісистих повітах Київської губернії: Радомишльському, Київському та Черкаському. Гончарне ремесло зосереджувалося у Канівському, Уманському, Черкаському, Чигиринському, Радомишльському та Київському повітах, де були поклади глини та спеціальні осередки виготовлення. Ковальське ремесло отримало бурхливий розвиток на Уманщині та Черкащині. Найбільше ремісників-кустарів було зафіксовано у Радомишльському повіті, щоправда, навіть там селяни переважно займалися різними ремеслами поряд з веденням землеробства, тому поширеним видом ставала така домашня справа як ткацтво.

Кількість селян-кустарів залежала від багатьох чинників. Де сировина була дорожчою, там важче було діяти поодинці, а потрібно було започатковувати власну справу. Це вимагало значних коштів, а тому серед селянства переважали індивідуальні форми ремісництва. Підприємства з найманою працею 8 – 20 чоловік найбільше зустрічалися у вовняно-шкіряному, швецькому та ковальському ремеслах. Ремеслами, як правило, займалися чоловіки. Щодо жіночої праці, то вона застосовувалася переважно у ткацтві та кравецтві. Зазвичай ремеслом займалися безземельні та малоземельні селяни⁷.

У шкіряному та швецькому ремеслах використовувалася форма збуту продукції через базари та під замовлення, у ковальському – переважала праця на замовлення, у деревообробному – змішана форма: на базарах, під замовлення місцевих споживачів, скупникам, у гончарстві – зазвичай на базарі та через скупника, у ткацькому – праця на замовлення. Заробіток та прибуток селян-кустарів залежав від дешевизни сировини, використаної при виготовленні продукції. І у малоземельних селян, які жили переважно ремеслами, він майже весь витрачався на сім'ю.

У Київській губернії існували села, де гончарі-селяни займалися тільки гончарним ремеслом. Переважно гончарями були чоловіки, які починали навчатися з 10 – 12 років протягом 4 – 6 років. Всі знання на селі передавалися від старшого покоління молодшому і спеціальної літератури не існувало. Зазвичай учнями гончарів були його сини. Нерідко гончарством займалися до 70 років. У матеріальному забезпеченні гончарі поступалися землеробам, їхні хати не оздоблені ні ззовні, ані всередині. Майстернею у селян-гончарів слугувала хата, посеред якої зберігалася глина, а підставками для готових виробів слугували лавки⁸. Гончарі-одинаки працювали у тому ж приміщенні, де жили з сім'єю. Але іноді у дворі розміщувалися спеціальні гончарні будівлі – "ями", стіни яких були земляними, іноді обмазаними глиною. Більш заможні могли розташувати наземну будівлю та вкривати її залізом⁹. Виготовлення полив'яного посуду оцінювалося дорожче: на харчах господаря гончар отримував 4 руб. за сотню,

яку міг зробити за 5 днів. Зазвичай головними покупцями гончарного посуду були місцеві скупники, переважно євреї або багаті селяни. Вони знижували ціни на гончарні вироби в середньому на 25 – 30 %. У середньому на одного гончаря припадало від 90 до 180 руб. чистого прибутку. А валовий прибуток всієї Київської губернії складав приблизно 605 тис. руб.¹⁰.

Гончарі, серед яких переважали безземельні селяни, жили дуже бідно, лише з власного промислу – все їхнє господарство можна було оцінити у 51 руб. Загальний прибуток однієї сім'ї на рік 240 руб., а витрати – 261 руб.: 38,1 % – витрачали на глину, 30 % – на хліб, 13 % – на одяг та чоботі, 9 % – на оселедці та сало. Аби прожити вони займали у скупника гроші під виготовлення посуду. Гончарі, що мали близько 0,5 дес. землі, утримували більш менш стабільний сімейний бюджет за рахунок присадибного землеробства, займаючись виключно своїм ремеслом. Прибуток такої сім'ї дорівнював 197 руб., з яких 84,3 % поступало від продажу виробів. Але видатки обчислювалися у 244 руб., до традиційних видатків малоземельних селян, додавалися 1,2 % – на купівлю і 4,6 % – на відгодівлю худоби. Одяг, меблі та посуд у такому господарстві оцінювалися у 82 руб., але й борг був значним – 60 руб. Гончарі, що мали від 1 до 3 і більше дес. багато часу мусили віддавати землеробству, яке проте було збиткове. Прибуток становив від 191 до 306 руб. з продажу посуду, побічних заробітків та продажу худоби, а видатки обчислювався від 240 до 387 руб. Борг складав 54 – 115 руб., з яких 20 % за землю, 26 % за хліб, 17 % за глину. Одяг, меблі та посуд такої сім'ї оцінювалися від 105 до 175 руб.¹¹

Ковальським ремеслом у 28 селищах Липовецького, Таращанського, Бердичівського та інших повітів Київської губернії займався 1,3 % всіх дворів. Ковалі виготовляли необхідний реманент для ведення господарства на селі: кінні молотарки, віялки, вози, драпаки, сапа тори, плуги, мотики, серпи, ножі, рогачі, коцюби тощо. Ковалі займалися й ремонтом сільськогосподарського знаряддя. Проте вони переважно працювали для односельчан і зрідка вивозили свої товари на ринок. Займалися ковальством селяни-українці, а також міщани, з яких 58,7 % жили за рахунок цього ремесла¹². Серед ковалів 28 селищ було 51 % безземельних і малоземельних, 27 % мали середній достаток. Сама кузня у селі була примітивною – будинок з дощечок та глини, укрита соломною чи землею. Зрідка у таких хатах ковалів були вікна, замість них були відчинені двері. Головним чином ковалі працювали на замовлення односельчан і рідко на ринок чи на скупника¹³.

Один коваль міг заробити за день в середньому від 80 коп. до 1 руб. 20 коп., а річний прибуток дорівнював від 100 до 300 руб. Заробітки від ремесла для ковалів є основним, навіть для тих, хто має землю. Для обробітку землі більше 1 дес. ковалі наймали робочу силу. Всі ковальські сім'ї купували хліб на 49,31 руб. у рік. Малоземельні та безземельні ковалі витрачали на ремесло майже половину сімейного бюджету, а ковалі, що мали від 3 до 5 дес. землі могли обійтися й без ремесла і витрачали не більше 30 %. Майже у кожного коваля були борги, а тому чистий прибуток з ремесла був невеликим¹⁴.

Деревообробними ремеслами у Київській губернії через вирубку дерев, подорожчання сировини, технологічне вдосконалення та перехід до виготовлення залізних виробів займатися селянам ставало важко. Серед деревообробних ремесел серед селянства слід відзначити поширені: екіпажний, бондарство, столярство та лозоплетіння промисли. Цими ремеслами переважно займалися чоловіки-домогосподарі 22 – 45 років, а у лозоплетінні беруть участь і діти з 12 років. З 767 робітників по дереву 46,3 % мають від 1 до 3 дес., а 25 % мають менше 1 дес. землі. Тому для більшості ремісників землеробство залишалося вигідним. Близько 66 % кустарів збували свої товари на базарі: сотня ложок з берези та осики коштувала 1 руб. 30 коп., 10 ополоників – 1 руб. 20 коп., веретено – 1 руб. 20 коп., кошики по 25 коп. Безземельні кустарі отримували прибуток від візничого ремесла у 95,2 %, селяни-кустарі з 5 дес. і більше отримували з нього ж 75,1 % валового річного прибутку. У середньому на двір припадало 64 руб. прибутку¹⁵.

Чинбарі, кушнірі, кравці, шевці Київської губернії забезпечували селян чоботями, збруєю, кожухами тощо. 75,5 % всіх селян, що займалися цими ремеслами були безземельними і жили виключно прибутками з них. Кустарі, що вели справу самостійно жили добре, не самостійні бідували і мало заробляли – від 40 до 50 коп. від пари чобіт при чому витрачалася на ту ж пару 10 коп., заробляючи за місяць всього 7 – 9 руб. Майстри працювали переважно на

замовлення, для скупників, продавали товар на базарі. Деякі майстри тримали власні невеликі майстерні. Середній річний чистий прибуток від ремесла дорівнював 294 руб. Витрати на ремесло склали 78,2 %¹⁶.

Ткацтво у Київському, Канівському, Липовецькому та Таращанському повітах Київської губернії розвивалося досить активно серед українського селянства. Вироблялися полотна, рушники, скатерки, рядна, килими, хустки тощо. Попри це головним заняттям селян залишалося землеробство, що приносило основний прибуток. Саме у землі селянин бачив головне багатство. У Липовецькому повіті ткачами були лише чоловіки, але у інших переважали жінки-ткалі, які починали займатися промислом з 16 – 17 років і продовжували до років 60. Цей промисел був майже на 90 % сімейним, адже переважало власне споживання над ринковими продажами. Прибуток малоземельного селянина-ткача дорівнював 120 руб., а видаток склав 121 руб. Прибуток заможного селянина дорівнював 261 руб., а видаток – 211 руб.¹⁷. Таким чином, лише кустарі-ткачі отримували прибуток без збитків.

Селяни Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. не лише продавали, а й купували землі, що означало, що серед них були й такі, які мали надлишкові кошти та трудові ресурси, щоб їх обробляти. Але після розкряпання справжньої згубою для сільського господарства та завадою до матеріального благополуччя селянства Київської губернії стали: недосвідченість селян, їхня необізнаність із схемами світової торгівлі та цінами на продукти, невміння самотужки вирішити загальні економічні проблеми та захистити власні інтереси, постійна потреба у обігових коштах, слабкий розвиток сільського кредиту, відсутність доступних шляхів сполучення. Такі тенденції стали основою для формування специфічного сільськогосподарського ринку, заснованого на прийомах скупників та праці недосвідчених селян за безцінь.

Звичайно не варто забувати, що прибутковість та рентабельність сільського господарства залежала від виробництва сільськогосподарських продуктів та їх продажу¹⁸. Найважливішим продуктом другої половини XIX – початку XX ст. залишався хліб. На переконання деяких дослідників, ціною на хліб визначалася ціна всіх інших продуктів землеробства¹⁹. Покупцями селянського хліба зазвичай виступали дрібні скупники-торговці, яких називали “хлібними зайцями”²⁰. Скупників вважали спритними лихварями, які користуючись відсутністю кредитних установ на селі, отримували значні прибутки. Відзначимо, що ломбарди – кредитні установи, створені як альтернатива лихварям, до яких мали змогу звертатися різні прошарки населення від дуже бідних до багатих, не зважаючи на бажання розширити клієнтуру, зокрема й серед селян, отримали успіх лише у міському середовищі. Частково таке становище пояснювалося відсутністю вільних обігових коштів у ломбардів, пасивною позицією земств та обережністю селян. Доречність сільських ломбардів відзначали ще з середини XIX ст. Значна потреба у коштах для ведення господарства серед селян все ж таки дозволяла міським ломбардам обслуговувати села. Попри те, що у 1900 р. уряд дозволив земствам відкривати сільські ломбарди, ця складна економічна програма не була реалізована²¹. Це дозволяло скупникам й надалі роздавати кредити малозабезпеченим селянам під 90 % річних або отримувати значну скидку з майбутньої ціни хлібу, так що загалом, враховуючи сезонні коливання цін на хліб, відсотки за кредит сягали 120 %. Якщо для заможного селянина задаток покупця являвся гарантією, то для середняка та бідного селянина він ставав кредитом на виробництво і змушував працювати за безцінь²².

Селяни в основній масі не мали жодного уявлення про кредити та їхні види. Вони з острахом зверталися за кредитами до міст, бо зазвичай не розуміли потреби складних формальностей необхідних для їхнього отримання. Зручніше для селян було швидко укласти угоду з скупником навіть за великі відсотки і отримати гроші відразу за все зерно. Так, державний банк видавав кредити під заставу землі не більше 300 руб., але вимагав точного опису зерна, місця зберігання та інших формальностей. Хліб оптом перепродувався хліботорговцями за встановленими ними цінами на ярмарках, базарах, вітряках, залізницях експортним фірмам або розходився на внутрішньому ринку²³. Так, у 1905 – 1906 рр. 1 пуд жита коштував 53, пшениці – 71, гречки – 61 коп.²⁴ У 1910 – 1911 рр. найвищими ціни були встановлені за гречану крупу в середньому 1 руб. 18 коп. за пуд, за жито просили 50 – 60 коп. за пуд. У 1914 – 1915 рр. жито коштувало 70 коп. за пуд., а гречка – 82 коп.²⁵ Земська статистика зафіксувала, що у

1905 – 1909 рр. важливим продуктом продажу для Київської губернії був окрім хліба цукровий буряк²⁶. Селяни також вирощували цукровий буряк, укладаючи угоди з цукровими заводами²⁷. На продаж вирощували також просо, горох, квасолю, кукурудзу тощо. Попитом користувалися продукти тваринництва та птахівництва²⁸.

Отже, диференціація селянства у другій половині XIX – початку XX ст. поглибилася, чому сприяла ступінь наділення землею та подальше ведення ними господарства після розкріпачення та столипінської аграрної реформи. Отримавши особисту свободу селяни почали самостійно шукати ринки збуту та покупців для вирощуваної продукції, вони мусили відтепер думати не лише про обробіток землі, а й про організацію технічної сторони виробничого процесу. На перешкоді матеріальному благополуччю часто ставали селянська традиційність, страх до кардинальних перетворень, недосвідченість та передбачуваність, якими у торгівлі користувалися більш спритні скупники, крамарі і торговці. Приватна власність стала могутнім стимулом для покращення матеріального становища селян. Але негативним фактором у формуванні селян як самостійних суб'єктів економічних відносин була бездіяльність уряду, який мало звертав уваги на потреби села, дозволивши утворювати земства, сподіваючись, що вони зможуть розв'язати економічні проблеми та протиріччя села. Новаторські форми кооперації та земства не мали змоги охопити всі сфери виробничого процесу, а непоінформованість селянства щодо їхньої діяльності призводила до збільшення недовіри серед населення. Розвиток селянських кустарних ремесел, який губився у споконвічних проблемах землеробства та неосвіченості, не отримуючи належної підтримки, поступово вироджувався та всіляко цькувався, призводячи до ще більшого матеріального зубожіння селянського стану.

¹ Бочаров В. В. Нарис аграрного розвитку України на початку XX ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3. – С. 65 – 68.

² Крестьянский посевной материал Киевской губернии (исследование, произведенное на семенной контрольной станции Южно-Русского Земледельческого Синдиката) : [авт. тексту А. П. Запороженко, ред. С.Л.Франкфурт]. – К., 1913. – С.3 – 5.

³ Группировка данных о надельном землевладении крестьян Киевской губернии. – К., 1906. – С. 23.

⁴ Диаграммы степени обеспечения надельной землей крестьян Киевской губернии // Группировка данных о надельном землевладении крестьян Киевской губернии. – К., 1906. – С. 27.

⁵ Десятников В.І. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // Україна Соборна. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 297 – 301.

⁶ Крестьянский посевной материал Киевской губернии. – К., 1913. – С.1 – 3, 9.

⁷ Там само. – С. 14 – 18, 20, 22.

⁸ Там само. – С. 11, 12, 18.

⁹ Там само. – С. 18, 19, 20, 21.

¹⁰ Там само. – С. 20, 57 – 59, 60, 61.

¹¹ Там само. – С. 66, 67, 68.

¹² Там само. – С. 80 – 84.

¹³ Там само. – С. 89, 90, 106 – 107.

¹⁴ Там само. – С. 110, 111, 113.

¹⁵ Там само. – С. 124 – 145.

¹⁶ Там само. – С. 179 – 198.

¹⁷ Там само. – С. 203 – 264.

¹⁸ Хлебная торговля в Киевской губернии. – К., 1914. – 282 с.

¹⁹ Молчанов В. Життєвий рівень населення України за часів декабристів / Володимир Молчанов // Декабристи в Україні : дослідження й матеріали. – К, 2007. – С. 82 – 105.

²⁰ Хлебная торговля в Киевской губернии. – С.1 – 3.

²¹ Казьмирчук М. Г. Деякі аспекти соціальної діяльності ломбардів України на зламі XIX – початку XX ст. / М. Г. Казьмирчук // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 9. – Кіровоград, 2005 ; Її ж: Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Марія Казьмирчук – К., 2007.

²² Хлебная торговля в Киевской губернии. – С.12.

²³ Там само. – С.4, 19.

²⁴ Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии в 1905 – 1906 г. Зима и весна. – К., 1906 – С.20.

²⁵ Цены на главные продукты сельского хозяйства в Киевской губернии в 1910 – 1911 сельскохозяйственном году. – К., 1912. – С. 196 – 197; Ярошевич А. И. Производительность сельского хозяйства и производительные районы Киевской губернии / А. И. Ярошевич. – К., 1911. – С.3.

²⁶ Ярошевич А. И. Вказ. праця. – К., 1911. – С.3, 11.

²⁷ Десятников В. И. Вказ. праця. – С. 299.

²⁸ Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии. – Вип. I : Очерк положения крестьянского животноводства в Киевской губернии. – К., 1915. – С. 1, 65, 67.

В статье на основе статистических данных анализируется актуальная социальная проблема украинской истории – уровень жизни крестьян Киевской губернии во второй половине XIX ст.

Ключевые слова: Киевская губерния, статистические данные, земство, крестьяне, промышленники-кустари

This article analyses the actual social problem in Ukrainian history which is based on the statistic sources – peasant's conditions of life and economical activity in Kyiv province at the end of the XIX and beginning of the XX century.

Key words: Kyiv province, statistic sources, zemstvo, peasants, manufacturer-handcrafter.